

Gondolatok a lexikográfiáról*

1. A szótár mint minden nemzet nyelvének első számú könyve. A lexikográfia – hála Calepinus szótárainak – a legtöbb európai országban a 16. századtól kezdve igen magas fokon művelt diszciplína. Ennek alapterméke pedig – a szótár – a hétköznapi emberek számára is szimbolikus értékű, fontos kiadvány, igazolva ezzel Constantin-François Volnay (1757–1820) francia filozófus, orientalista, akadémikus máig igaz mondását, amely Pierre-Claude-Victor Boiste 1800-ban kiadott, A francia nyelv általános szótára [Dictionnaire universel de la langue française] című híres szótárának címlapján olvasható: „Egy nemzet első számú könyve nyelvének szótára.” [„Le premier livre d’une nation est le dictionnaire de sa langue.”]

E nemes és igaz gondolat kapcsán magyar vonatkozásban említsük meg Kosztolányi Dezső Szótárát lapozgatok... című ismert írását is, amelyben arra a saját magának feltett kérdésre, hogy „Van-e a szótárnál gazdagabb, élőbb, lelkesebb valami?”, VOLNAY-hez nagyon hasonló értelemben válaszol imígyen: „Benne van nyelvünk összes szava. [...] Benne van a múltam, a jelenem és a jövőm. Benne van az életem. Benne van a halálom is. Benne van a sorsom.” (Kosztolányi 1971: 87.)

2. A Biblia és a Szótár mint a könyvek könyve. Érdemes felfigyelni arra is, hogy francia szerzők gyakran vonnak párhuzamot a Biblia és a nagybetűs Szótár között. CHARLES DANTZIG A francia irodalom egoista szótára [Dictionnaire égoïste de la littérature française] című, 2005-ben megjelent munkájának Szótár [Dictionnaire] szócikkében például ezt írja (DANTZIG 2005: 253): „A szótár az egyetlen könyv, amelyet azon francia családokban is megtalálunk, ahol nem olvasnak, vagy amelyek a legszegényebbek, miközben más nyugati országokban ez a könyv a Biblia.” [„Le dictionnaire est le seul livre qu’on trouve dans les familles qui ne lisent pas ou dans les familles françaises les plus pauvres, quand, dans les autres pays occidentaux, c’est la Bible.”]

A Bibliával vont párhuzam amúgy régóta és ismételten felbukkan náluk különböző műfajokban. Anatole France Az irodalmi élet [La Vie littéraire] című mű-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 114. közgyűlésén, Budapesten, az ELTE BTK Tanácstermében, 2019. január 31-én.

vének Szókins [Lexique] elnevezésű fejezetében például ezt írja (France 1921: 279): „...egy szótár a betűrendbe rendezett világegyetem. Ha jól meggondoljuk, a szótár maga a par excellence könyv. Minden más könyv benne van, csak ki kell azokat belőle nyerni. Mi is volt Ádám első ténykedése, amikor Isten megalakította őt? A Teremtés könyve azt mondja, hogy először is megnevezte az állatokat. Vagyis mindenekelőtt egy természetrajzi szótárt készített.” [„...un dictionnaire c'est l'univers par ordre alphabétique. À bien prendre les choses, le dictionnaire est le livre par excellence. Tous les autres livres sont dedans: il ne s'agit plus que de les en tirer. Aussi quelle fut la première occupation d'Adam quand il sortit des mains de Dieu? La Genèse nous dit qu'il nomma d'abord les animaux par leur nom. Avant tout il fit un dictionnaire d'histoire naturelle.”]

Az akadémikus, Goncourt-díjas Georges Duhamel A Le Havre-i jegyző [Le Notaire du Havre] című, 1933-ban megjelent művében pedig egy sarokban tornyosuló könyvkupacról ír, amelynek tetején jól elérhető módon ott található a híres Littré-szótár, mert azt a családban épp oly gyakran ütötték föl, mint mások a Bibliát (Duhamel 1933: 241): „Ami a könyveket illeti, inkább meghaltunk volna, semmint hogy megváltunk volna tőlük. Egymásra raktuk azokat egy sarokban, a Littré-szótárt hagyva a kupac tetején, jól hozzáférhető módon, mert azt állandóan fölütöttük, ahogy mások a Bibliát.” [„Pour les livres, nous nous serions fait tuer plutôt que de nous en dessaisir. On les empila dans un coin, le dictionnaire de Littré bien accessible, sur le tas, car on l'ouvrait à chaque instant, comme d'autres ouvrent la Bible.”]

De az ismert francia lexikográfus, szótárkiadó ARISTIDE QUILLET is a modern ember Bibliájaként definiálta a szótárt 1934-ben kiadott Enciklopédikus szótár [Dictionnaire encyclopédique] című művében, amelynek előszavában még a következő megállapítást is olvashatjuk (idézi PRUVOST 2014: 47): „Kétezer éven át a Biblia volt a könyvek könyve. A ma bibliája a szótár. Régen az emberek a Bibliától kinyilatkoztatást, megvilágosodást vártak; a mai ember a szótártól ismereteket vár.” [„Pendant deux mille ans le livre par excellence fut la Bible. La Bible d'aujourd'hui, c'est le dictionnaire. À la Bible, les peuples anciens demandèrent une révélation; au dictionnaire, les peuples modernes demandent la connaissance.”]

A Biblia és a szótár közötti érdekes párhuzam elsősorban a két mű hasonló funkcionalitásán alapul. Az emberek mindkét, jól strukturált, terjedelmes művet azért szokták fellapozni, mert irányadó válaszokat várnak azoktól. Mindkettőt kétféleképpen lehet használni: folyamatos vagy megszakított olvasással. A Biblia folyamatos, irodalmi műként történő olvasása nem meglepő, gyakori jelenség. A szótár egyvégtében, A-tól Z-ig való olvasása már furcsának tűnik, ám például Franciaországban XIV. Lajos korában ez megszokott volt. De Théophile Gautier romantikus író és költő még 1859-ben is magától értetődően azt a váratlan kérdést szegezte az őt meglátogató és a „halhatatlan”, vagyis akadémikusi címre pályázó Baudelaire-nek, hogy olvassa-e a szótárt. Ez utóbbi pedig gondolkodás nélkül vágta rá, hogy igen. Ez volt jellemző azokra is, akik PIERRE LAROUSSE A 19. század általános nagyszótára [Grand dictionnaire universel du XIXe siècle] című monumentális művére havonta megjelenő füzetek formájában fizettek elő, és olvasgatták azokat. A Bibliát és a szótárt is mégis sokkal gyakrabban forgatjuk

esetenként, megszakításokkal, szövegtöredékeként. Így nézve, a bibliai példabeszédek és a szótári szócikkek között is megállapítható egyfajta analógia. Önálló egységként is működhetnek, de természetesen korrelációs viszonyban állnak a Biblia vagy a szótár többi elemével. (Az irodalom, az írók és a szótárak viszonyáról lásd HORVÁTH 2018: 75–89.)

Még mindig Franciaországnál maradva, a kiadási és eladási statisztikák egyaránt azt bizonyítják, hogy a franciák bensőséges érzelmi viszonyt ápolnak a szótárakkal. A legismertebb szótárak a francia családok nagy többségének könyvtárában megtalálhatók, köszönhetően például annak is, hogy a szótárhasználatra való szoktatás, a szótárhasználati kultúra kialakítása a francia iskolai oktatás szerves része volt és ma is az, kíváncsú és követendő példaként szolgálva nekünk, magyaroknak is. A francia ember szótárt nem egy életre vesz, hanem a hatalmas szótárkínálatból válogatva az évente frissülő, immár papíron és elektronikusan is megjelenő új kiadásokat rendszeres időközönként megveszi vagy előfizet rájuk (a statisztikák szerint Franciaországban évente 1 200 000 szótárt adnak el). Teszi mindezt azért, mert tudja, hogy a szótár magát azt a nyelvet reprezentálja, koncentrálja, amellyel lényegi és folyamatos, mindig nyitott kapcsolatot ápol. Tudja, hogy – amint ALAIN REY fogalmaz a Petit Robert szótár első borítóján – „Amikor a szavakat magyarázzuk, megvilágítjuk a múltat, a jövőbe tekintünk és értelmet adunk a jelenünknek.” [„Décrire les mots, c’est éclairer le passé, viser l’avenir, et donner du sens à notre présent.”]

3. A lexikográfiáról, a lexikográfusról és a szótárról általában. Az általános meghatározás szerint a lexikográfia az alkalmazott nyelvtudomány azon ága, amely számba veszi, adott elméleti és gyakorlati szempontok szerint rendszerezi, meghatározza, valamint példákkal illusztrálja egy nyelv szó- és kifejezőkészletét, azok kaleidoszkopikus kombinációs lehetőségeit, majd mindezen szerteágazó információkat ún. szótárban összegezi. Ez utóbbi a laikusok számára olyan furcsa könyvnek tűnhet, amelynek több ezer rövidebb-hosszabb „fejezete” (vagyis szócikke) betűrendben követi egymást.

Megjegyezni kívánom, hogy amikor a következőkben a *szótár* terminust használom, kizárólag a szavak jelentésének és használatának bemutatását célul tűző papíralapú, egy- vagy kétnyelvű ún. *nyelvi szótárt* értem ezen, a megállapításaim nagy része pedig ezen belül is az egynyelvű értelmező szótártípusra vonatkozik. (A kétnyelvű szótárakról, valamint a hagyományos papíralapú és a digitális szótárak viszonyáról a későbbiekben azért még röviden lesz szó.) Ez a szótártípus szócikkeiben a) közli a szótárhasználóval a lemma szófaji minősítésével, helyesírásával, írásváltozataival, kiejtésével, etimológiájával, esetleges lexikai minősítésével kapcsolatos információkat; b) a szócikk értelmező és szemléltető részében meghatározott szempontok szerinti szemantikai blokkokba rendezve felsorolja, értelmezi és példamondattal illusztrálja a lemma jelentéseit, esetleges kollokációs és/vagy frazeológiai affinitásait, megadva a használatukhoz szükséges időbeli, térbeli, stílári információkat, az ún. lexikai minősítéseket. Az egyéb szótártípusok (enciklopédikus szótár, nyelvművelő szótár, képes szótár stb.) nem képezik jelen vizsgálatom tárgyát.

3.1. A szótár általános meghatározása. Kissé általánosabban és filozofikusabban is megfogalmazva, a szótár tehát a nyelvnek a nyelvtani rendszer mellett másik fontos halmazát, a szókincset képviseli, mutatja be tömörített formában. Legyen szó bár egynyelvű, kétnyelvű vagy többnyelvű, klasszikus vagy modernebb, általános vagy speciális szótárról, a konkrét gyakorlati céllal bíró szerény terminológiai szójegyzéktől a mindenről mindent elmondó, lenyűgöző tezauruszig, szótárak sokasága rendezi betűrendbe a minket körülvevő világot, foglalja keretbe és szervezi szókincsünket és egyben gondolkodásunkat. A szótár tehát az intellektuális tevékenységünkben mélyen gyökerező, sokféle ismeretanyagot mozgó, megbízható kulturális referencia, amely az emberi tudást mindenkinél demokratikusan megosztja, aki csak kíváncsi a benne tárolt hatalmas verbális információhalmazra, még akkor is, ha tudjuk, hogy minden szótár már a megjelenésekor elavult, hiszen – ahogy Kosztolányi Dezső mondja – „nincs és nem lehet »teljes« szótár. A szótár csak kagyló, ezzel csak meregetünk a nyelv tengeréből”. (Kosztolányi 1971: 166), mert „a nyelv szakadatlanul ezer és ezer új lehetőséget teremt s mindegyikre a szótár nem felelhet. A nyelv végtelen. A szótár véges”. (Kosztolányi 1933: 5.)

3.2. A szótár mint a rendezett rendezetlenség. Ahogy láttuk, Anatole France szerint a szótár a betűrendbe rendezett világegyetem. De a szótárt egyúttal a rendezett rendezetlenség példaként is említhetjük. Mit értek ezen a paradoxonon? A szótár strukturált halmazok összessége, a struktúra pedig mindig egyfajta rendet, rendezettséget, sorrendet tételez föl. A rendet, rendezettséget ógörögül, a filozófia anyanyelvén, két egymástól jól elkülönülő szó fejezte ki. Az egyik volt a *k o z m o s z*, az ember által észlelhető, őt körülvevő világegyetem a maga harmonikus elrendezettségében. Ez az elrendezettség pedig egyfajta rendezetlenségből, a világ létrejötte előtti rendezetlen őállapotból, a *k á o s z* ból született. A létrejövő abszolút rend megjelenésében valamilyen alkotás eredményének felel meg: Platon és a gnosztikusok filozófiájában ez volt az építőmester, a *demiurgosz*, Démokritosznál az atomok, a monoteizmusban az Isten, Georges Lemaître és követői elméletében az ősrobbanás. Ehhez az abszolút rendhez kapcsolódik még egy másik elrendezési törekvés, görögül a *t a x i s*. Ez a szellem azon tevékenységére utal, ami abból a rendezetlenségből, konfúzióból, aminek a valóságot észleljük, képes az emberi gondolkodásnak, értelemnek megfelelő rendezettséget kialakítani a dolgok megnevezése, jelentéssel való felruházása révén. Ebből a perspektívából nézve tehát elrendezni annyit tesz, mint megnevezni és homogén rendezettséget adni a megnevezések halmazának. A nyelv és különösen a szókincs megfigyelhetően kaotikus voltára vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az egyetlen, komplex módon és szigorúan hierarchizált *t a x i s*, elrendezés és elrendezettség, amit a nyelvi szótárak nyújtanak, demiurgoszi természetű, amelyben az építőmester szerepét a lexikográfus tölti be. Ő próbál rendet teremteni a nyelv szókincsében, még annak árán is, hogy ez a rend például a szócikkek struktúráját tekintve időnként pragmatikai szempontból mesterségesnek, logikailag pedig inadekvátnak, vagyis „rendezett rendezetlenségnek” tűnhet a használó szemében. De talán éppen ez az alapja annak, hogy a szótár ne a nyelv szókincsének megkövült, emlékműszerű ábrázolása, hanem nyelvhasználatok, normák, elvek és rendek, elrendezések dinamikus, konfrontatív fóruma legyen.

3.3. A lexikográfia terminus értelmezése. Ellentétben az angollal, ahol a *lexicography* hiperonímia a *Dictionary making* és *Dictionary research* hiponimákra bontható, bizonyos nyelvekben – így például a franciában is – a tudományos szakirodalom manapság a 'lexikográfia' terminust egy hiányzó hiperonima hiponimájaként fogalmazza meg, és a *lexicographie* 'elméleti lexikográfia, szótártan' – *dictionnaire* 'szótárírás, szótárszerkesztés' – *métalexigraphie* 'metalexikográfia, szótártörténet, szótárkritika' hármas kohiponimában gondolkodik.

E szerint a séma szerint tehát a szótárszerkesztés három, valójában azonban két szakember együttműködését jelenti (optimális esetben a három egy személyben is egyesülhet). Egyrészt az elméleti lexikográfusét, aki persze egyben óhatatlanul metalexikográfus is, aki összegyűjti, tudományos és elméleti ismérvek szerint elemzi, rendszerezi egy adott nyelv lexikális elemeit, történetileg vizsgálja azok megjelenését és ábrázolását a régebbi szótárakban. Másrészt a *dictionnaire* 'szótár' szóból képzett *dictionnariste* ('diktionarius') nevet viselő gyakorlati lexikográfusét, aki kialakítja a szótár mint árucikk létrehozásának és terjesztésének ismérveit, feltételeit. Ilyen például a szótár célközönségének, méretének, terjedelmének, megastuktúrájának meghatározása (előszó, használati útmutató, rövidítésjegyzék, tartalomjegyzék, függelékek, borítólapp), a mikrostruktúra felhasználóbarát jellegét, olvashatóságát növelő tipográfiájának megtervezése, a lektorálási munkák megszervezése, a szótár kiadásának határideje, költsége, reklámozása. Az ő feladata továbbá például az is, hogy nagyobb szótári vállalkozások esetében biztosítsa azok kiegyensúlyozottságát, elkerülendő azt a gyakori hibát, hogy a kezdeti szerkesztési lendület túlméretezze az ábécé első betűinek terjedelmét a többi betű rovására. A francia lexikográfiában elrettentő példaként szokták idézni A francia nyelv történeti szótára [*Dictionnaire historique de la langue française*] című művet, amelyet 1835-ben kezdtek el szerkeszteni, és 1894-ig, amikor is végül leállították a munkálatokat, csupán az „A” betű lett kész, az is négy kötetben.

Ez a megkülönböztetés azonban, amely szembeállítja a szótári lexikális elemek tudományos elemzését végző elméleti és a végtermék materiális előállításáért felelős gyakorlati szakembert, csak látszólagos és nem tartható fenn. Egy minőségi szótár megszületése szükségszerűen a két szakember egymás munkáját kölcsönösen kiegészítő, szoros és harmonikus együttműködésén alapul, amely nélkül az eredmény csak egy kiegyensúlyozatlan és használhatatlan mű lehet. Optimális esetben tehát ennek a két vagy három szakterületnek egy és ugyanazon személyben kellene egyesülnie.

3.4. A lexikográfus és munkájának megítélése. Érdekességként itt említem meg azt, hogy egy 18. századi, jezsuita szerzetesek által készített francia referenciaszótár (*Dictionnaire universel de Trévoux*, 1701–1771) csak részben igaz megfogalmazása szerint a lexikográfus munkája „nagyon nehéz és unalmas saját maga számára, de annál hasznosabb másoknak”. [„Le travail d'un lexicographe est un travail bien dur et bien ennuyant pour lui, mais bien utile aux autres.”] Természetesen a lexikográfusok nem osztják ezt a véleményt. Valójában nincs is talán kellemesebb, érdekesebb és nagyobb megelégedettséget kiváltani képes intellektuális munka, mint a szótárkészítés. E munka tárgya, a nyelv, oly átfogó és végtelen,

hogy a szótárszerkesztés minden perce, órája és napja új és új felfedezéseket, megoldásra váró izgalmas nyelvi problémákat, tisztázandó jelentésviszonyokat, jelentésárnyalatokat, szemléltető példák kiválasztását hozza magával.

Kívülállók szokták azt is mondani, hogy micsoda időigényes, esztelen, szinte reménytelen, néha pedig szó szerint életveszélyes vállalkozás egy szótár szerkesztésébe belevágni. ARSÈNE DARMESTETER, az 1890 és 1900 között íródott nagy sikerű A francia nyelv általános szótára [Dictionnaire général de la langue française] társszerzőjének szavaival szólva azonban a szótárírók valamilyen szinten mind „szótárőrültségben” [„folie du dictionnaire”], – vagy ahogy manapság mások (pl. JEAN PRUVOST metalexikográfus) mondják – „dikofiliában”, „dikopátiában” szenvedő emberek. Gondoljunk csak ÉMILE LITTRÈ-re, akinek az 1863 és 1872 között készült és máig sikeres, immár interneten is ingyen hozzáférhető, négykötetes A francia nyelv szótára [Dictionnaire de la langue française] című műve minden erejét felemésztette. Vagy a másik kortárs óriásra, PIERRE LAROUSSE-ra, aki élete vége felé annyira félt attól, hogy nem tudja befejezni a már említett A 19. század általános nagyszótára [Grand dictionnaire universel du XIXe siècle] című monumentális szótárát (1864–1872), hogy jószerivel el sem hagyta dolgozószobáját, ahol egy alkalmi ágyon naponta csupán néhány óra alvást engedett meg magának. De JAMES MURRAY, a nagyszabású Oxford English Dictionary szerkesztője is egy fél évszázadot töltött el kerti scriptoriumában, amelyet zsúfolásig megtöltöttek azok a cédulák, amiket a szótára szerkesztéséhez kapott a különböző angliai könyvtárakban közzétett felhívása nyomán.

Vele kapcsolatban érdemes még felidézni egy meglepő, de igaz történetet (Cathelineau 2006: 89). Murray legtermékenyebb és legműveltebb önkéntes informátora egy William Chester Minor nevű amerikai származású sebészorvos volt, aki húsz éven át folyamatosan küldözte neki a gondosan kidolgozott cédulakötegeket. A cédulák minőségét látva Murray úgy gondolta, hogy a nevezett úr minden valószínűség szerint lenyűgöző könyvtárral rendelkezik, ahol könyveit olvasgatva a megadott instrukciók szerint készíti el az egyes szavakhoz tartozó cédulákat, amelyek segítségével Murray és stábja összesen mintegy tízezer a szótárba bekerülő szó etimológiáját és jelentését térképezte fel kizárólag Minornak köszönhetően. A szótár szerkesztésének befejezésekor Murray ünnepséget rendezett, amelyre meghívta a legszorgalmasabb informátorait. Minor doktor is a meghívottak listáján volt, de ő, anélkül, hogy annak okát pontosította volna, udvariasan elhárította a meghívást. Kíváncsiságát kielégítendő Murray azonban elhatározta, hogy felkeresi őt a levelek feladójánál megadott címen, egy Oxfordhoz közeli kis faluban, Broadmoorban. Ott azonban legnagyobb meglepetésére a broadmoori bolondokháza igazgatója fogadta és vezette Minorhoz. Legkitartóbb és legszakavatottabb informátora ugyanis ott volt bezárva életfogytiglani szabadságvesztésre ítélve, miután az amerikai függetlenségi háború szörnyűségeitől megbomlott aggyal, poszttraumás skizofréniában szenvedve Londonban megölt egy többgyermekes családapát. A történet inspirálta egyébként Simon Winchester brit író, újságíró 1998-ban publikált könyvét (The Surgeon of Crowthorne: A Tale of Murder, Madness and the Love of Words [Crowthorne sebésze: történet egy gyilkosságról, az örületről és a szavak szeretetéről]), amelynek az USA-ban

kiadott változata címében is utal a fenti eseményekre (The Professor and the Madman: A Tale of Murder, Insanity, and the Making of the Oxford English Dictionary). A regényből Mel Gibson főszereplésével filmváltozat is készült 2017-ben.

A lexikográfus élete tehát a nyelv, a szavak iránti fenti emésztő szenvedély nélkül elképzelhetetlen. Munkájának gyümölcse pedig a szavakhoz szóló hatalmas szerelmi vallomás, ami nem más, mint maga az elkészült szótár.

4. A lexikográfusi munka főbb kihívásai. Az angol SAMUEL JOHNSON által a Dictionary of the English Language (1755) szótárában ártalmatlan robotosnak [„harmless drudge”] nevezett lexikográfus természetesen leginkább egy nyelv minden szavát rögzíteni szeretné a szótárban. Mivel azonban, amint láttuk, a teljességre törekvés ez esetben utópia, a szótárszerkesztő munkája közben – részben a saját nyelvi kompetenciája alapján – szubjektív döntések sorozatát kénytelen meghozni. Még ha a normatív megközelítési szempont szerint is jár el, közvetett módon a mindennapi domináns, társadalmilag elfogadott nyelvhasználat leírásához is jelentősen hozzájárul magával a ténnyel, hogy például egy új, szótárazásra érett szónak vagy kifejezésnek a nomenklatúrában való rögzítésével annak egyúttal hivatalos státust is ad. A szótárszerkesztő tehát esetenként a döntőbíró szerepébe kerül, aki bizonyos szavak, szóhasználatok, fordulatok meglétét szentesíti, hivatalossá teszi. Ebből következően a lexikográfusi munka általában nem semleges, folyamatosan felelős választásokat, döntéseket igényel, kihívások elé állítja a szótárírókat. A következőkben a szótárszerkesztés folyamatát szeretném röviden bemutatni, abban két szintet, ütemet megkülönböztetve. Ezeket a szótár makro- és mikrokozmoszának nevezem.

4.1. A szótár makrokozmosza. A makrokozmoszt illetően a lexikográfusnak először is tisztában kell lennie azzal, hogy mire használják általában az emberek a szótárt. A kutatások bebizonyították, hogy a legtöbb esetben a szótárhasználók amiatt nyitnak ki egy értelmező szótárt egy adott szóval kapcsolatban, hogy (sorrendben említve): a) ellenőrizzék annak helyesírását (kétnyelvű szótár esetében ezt megelőzi a célnyelvi ekvivalens felkutatása); b) tanulmányozzák annak jelentését vagy jelentéseit; c) megkeressék annak szinonimáit; d) áttekintsék annak szintaktikai, szintagmatikai konstrukciós lehetőségeit; e) információt kapjanak annak használati jegyeiről.

A célközönségtől függően akár egynyelvű, akár kétnyelvű szótárról van szó, az lehet általános vagy speciális, extenzív vagy selektív típusú, egykötetes vagy többkötetes, deskriptív vagy preskriptív.

Egy egykötetes, egynyelvű, általános extenzív szótár esetében ez kb. 60 000 szót jelent, míg egy 10–14 éves gyerekeknek szóló, ugyancsak egykötetes, egynyelvű, általános selektív szótár kb. 30 000 szót tartalmaz.

A speciális szótárak a szavak valamely formai mozzanatára koncentrálnak (helyesírási szótár, homonimaszótár, rímszótár), vagy azok szemantikai jellemzői köré szerveződnek (szinonimaszótár, etimológiai szótár, szólásszótár). A speciális szótáraktól természetesen megkülönböztetendők a más dimenziót képviselő ún. szakaszótárak (pl. műszaki szótár, orvosi szótár).

Az egykötetes vagy többkötetes szótár kapcsán a következőket érdemes megjegyezni. Az egykötetes szótár néhány év alatt elkészül, koncepciója, szerkesztése, lektorálása egységes, illetve publikálás előtt könnyen egységesíthető. A többkötetes, szuperextenzív, százezer vagy annál is több lemmát tartalmazó szótár természetszerűleg több éven keresztül készül. Az első és az utolsó kötet megjelenése között néha akár tíz-húsz év is eltelhet. A végén általában pótkötet összeállítására van szükség, hogy az időközben született és a megjelent kötetekből értelemszerűen kimaradt neologizmusok is helyet kaphassanak. Az is jellemző, hogy az első kötetek szinte mindig kórosan több információt tartalmaznak, mint az utolsó kötetek. Mindezen körülményeket a szótárírónak és a szótárhasználónak is mindenképpen figyelembe kell vennie. A kifejezetten jó állami támogatással készült, méltán híres francia Trésor de la Langue Française (TLF) első kötete például 1971-ben, tizenhatodik kötete pedig 23 évvel később, 1994-ben jelent meg, és magán is hordozza az elnyúló szerkesztési folyamat óhatatlan negatívumait. Kíváncos lenne, hogy a 18 kötetesre tervezett, A magyar nyelv nagyszótára című vállalkozás (Nszt.) – amelynek első kötete 2006-ban látott napvilágot, pillanatnyilag utolsó, hetedik kötete pedig 2019 januárjában – ne kövesse ebben a TLF példáját.

A méretekkel kapcsolatban gyakran felvetődik az a kérdés is, hogy melyik szótárt célszerű előbb elkészíteni: a kisszótárt vagy a nagyszótárt. Noha kivételek mindig vannak, az általánosan elfogadott nézet szerint a nagyszótárnak meg kell előznie a kicsit; ez utóbbi annak kondenzált változata szokott lenni.

A szótár *deskriptív* vagy *preskriptív/normatív* jellegének bonyolult és sokszor vitatott viszonyáról részben már fentebb is volt szó. Az értékelő, minősítő vonatkozásokat figyelmen kívül hagyó deskriptív szótár megelégszik a sokszínű használat bemutatásával, leírásával. A preskriptív szótár a döntőbíró, esetenként még a cenzor szerepét is betöltve, mint a nyelv legitim és felvilágosult őrzője nem csupán bemutatja annak lexikális elemeit, hanem minősíti is azokat, különbséget téve helyes és helytelen között. Valójában mindkét típusnak megvan a létjogosultsága; nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő választásként kellene rájuk tekinteni, aszerint, hogy a használó éppen milyen kérdésekre keres választ. Egy adott korszak irodalmi szövegeit vizsgáló kutatónak például egyszerre van szüksége mindkét típusú szótár használatára. Persze ehhez az is kell, hogy ilyenek rendelkezésére álljanak. Lexikográfiai szerencsésebb fejlődésű országokban, ahol a szótártermés mindig is sokkal bővebb volt, mint Magyarországon, erre meg is van a lehetőség.

4.2. A szótár mikrokozmosza. Minden szó önálló egyéniség, ezért nehéz, majdnem lehetetlen olyan abszolút keretrendszert megadni, amely szerint minden szó leírható a szótárban. Ezért a következőkben csak néhány olyan alapvető, a szótár mikrokozmoszára vonatkozó körülményről szölok, amelyek világossá tehetik a szótárszerkesztés összetett voltát.

A szótár szerkezetében meg szokták különböztetni a *megaszerkezet* (makroszerkezet) és a *szó szerkezet* (mikroszerkezet) között.

4.2.1. A megaszerkezet a szótári részt (makroszerkezet) megelőző és az azt követő elemeket tartalmazza: előszó, használati útmutató, jelek és rövidítések listája, tartalomjegyzék, függelékek (pl. személy- vagy földrajzi nevek), borítók.

Emeljük ki, hogy noha általában sajnos csak nagyon kevesen olvassák el, egy lényegre törő használati útmutatónak fontos gyakorlati célja és haszna van: megismertetni a felhasználót a szótárban található szócikkek felépítésével, a bennük található adatok értelmezési módjával, és segíteni őt, hogy a legrövidebb úton megtalálja a keresett információt.

4.2.2. A szótár m a k r o s t r u k t ú r á j a azon lexikális egységek listája, amelyek kodifikált lemmaként, rendszerint tipográfiaileg vastagon kiemelve bekerülnek a szótárba, és amelyekből önálló szócikkek lesznek. Itt két fontos döntési pontot kell megemlíteni:

1. Miből álljon a makrostruktúra címszóállománya, nómenklatúrája? Tudjuk, hogy egy nyelv dinamikusan változó szókincsét nem lehet egyetlen szótárban katalogizálni. Ez még a legfejlettebb nyelvtechnológiai eszközök segítségével is hosszú évek fáradságos, költséges és értelmetlen vállalkozása lenne, mert a nyelv szókincse végtelen, folyamatosan változik. Ezért a lexicográfusnak alaposan végig kell gondolnia, hogy milyen szavak kerüljenek be a szótárába. Ehhez természetesen figyelembe kell vennie a kiadó materiális szempontjait (kötetszám, költségek) és a célközönség típusát is (nagyközönség, szakemberek, tanulók, anyanyelvűek vagy idegen nyelvűek). Az általános extenzív nyelvi szótárak – mint amilyen a Magyar értelmező kéziszótár is – a kollektív norma és használat által szentesített beszélt nyelv szókészletének, valamint az irodalmi nyelv szókincse törzsállományának a bemutatására törekednek. Mindazonáltal egyéb elemeket is figyelembe kell venniük, főleg, ha rendszeresen frissített kiadásokról van szó (vö. Petit Larousse, Petit Robert). Így például a neologizmusokat (*adóparadicsom, csatolmány, komfortzóna* vagy a szörnyszülött *árelőny* szavak); a közkeletűvé vált szaknyelvi szavakat, kifejezéseket (*privatizáció, genetikailag módosított, gázt ad*); a szlenges elemeket (*mekizik, span, dob egy hátast*); a fontosabb regionális változatokat (pl. a határon túli magyarság vagy a frankofónia szavai); a terjedőben lévő külső, elsősorban angol-amerikai lexikai elemeket (*lájkol, szelfi, triázs*).

2. Hogyan rendezze el a lexicográfus a makrostruktúrát? a) Önálló vagy a szótárhasználótól nagyfokú tudatosságot és jártasságot feltételező bokrosított szócikkekben? Mindkettőnek megvannak az evidens előnyei és a hátrányai, amiket itt most nem taglalok. b) A szavak jelentéséből kiindulva szemantikai alapon, vagy azok alakjából kiindulva formális alapon? Ez utóbbi kérdés a (meta) lexicográfia egyik régi vesszőparipája. Az első esetben o n o m a s z i o l o g i k u s , fogalomköri elrendezésről beszélünk. A szótár a mindenki által könnyen megfogalmazható, amúgy egymást általában betűrendben követő általános fogalmakhoz (pl. butaság, optimizmus, szegénység) sorol fel a szinonimitás és/vagy az analógia alapján összetartozónak ítélt lexikális elemeket. Az ilyen elrendezésű, ún. produktív (kódoló) szótár ugyan nagy segítség a szavak aktív alkalmazásához, viszont használata bonyolult, nehézkes. Így az sem meglepő, hogy kevés van ezekből, nyelvenként általában csak egy-egy tezaurusról beszélhetünk (pl. ROGET 1852/1982; BOISSIÈRE 1862; PÉCHOIN éd. 1991; PÓRA 1907). A második esetben az anyag elrendezése formai szempontok szerint történik. A lemmák a régóta jól bevált betűrendben követik egymást. A használó így könnyen és gyorsan megtalál egy-egy hallott vagy olvasott szót, hogy annak a számára esetleg

ismeretlen jelentését, jelentéseit megértse, tanulmányozza. Ez az ún. dekódoló, szemaszio logikus szótár, ami alapvetően a megértést helyezi előtérbe, és gyakran aknázza ki a poliszémia jelenségét. Széles körű elterjedtségét, népszerűségét pedig furcsa módon egy önkényes és valójában minden logikát nélkülöző szervező rend, a betűrend követésének köszönheti.

4.2.3. A makrostruktúra egy-egy lemmájához tartozó összes, a használó számára fontos információ koherensen strukturált, rendszerezett szócikkekben jelenik meg. Ez a szótár mikrostruktúrája. A szócikktípusok felépítésének alapos átgondolása és ún. szerkesztési útmutatóba való foglalása a szócikkek egységes rendszerszerűségének érdekében nagyon fontos, és meg kell, hogy előzze magát a szócikkszerkesztési munkát. A szócikk részei:

a) a tipografikusan is kiemelt, kanonizált címszó (lemma), amelynek magyarázatát vagy megfelelőjét adja meg a szótár mikrostruktúrája, és amelynek kiválasztási szempontrendszere nagy odafigyelést igényel (vö. ITTÉS 2006: 26–32);

b) a címszóra vonatkozó grammatikai megjegyzések (szófaji minősítés, paradigmakód, gyakorisági mutató, alakváltozat, esetleg kiejtés API jelekkel és/vagy hanggal); lexikai megjegyzések, amelyek szükség esetén specifikus jegyekkel pontosítják a szó használatát. Az idősíkot tekintve például azzal, hogy nem tüntet fel olyan használati jegyeket, mint *elavult*, *régies*, *neologizmus*, a szótárszerkesztő azt jelzi, hogy az adott szó a mindennapi köznyelv általános szókincsébe tartozik. A szó térbeli használatára vonatkozóan az olyan jegyek megléte vagy hiánya ad útmutatást, mint *tájnyelvi*, *regionális*; a *választékos*, *bizalmas*, *vulgáris* stb. minősítésekkel pedig szociolingvisztikai síkon helyezi el a szó használatát. Több lexikai minősítés esetén A magyar nyelv nagyszótára (Nsz.) például a következő sorrendben veszi föl azokat: „1. helyen a szó időbeli elterjedtségére, illetve gyakoriságára utaló (*rég*) és (*ritk*) minősítés áll; a 2. helyre a területi vagy csoport- és rétegnyelvi minősítések kerülnek, ezen belül 2/1. a területi használatra utaló (*nyj*), 2/2. a szaknyelvi minősítés, pl. (*Áll*), (*Műv*), 2/3. a rétegnyelvi, pl. (*irod*), (*biz*), (*hiv*); a 3. helyen a stílusértéket jelölő rövidítések állnak, pl. (*tréf*), (*pejor*).” (ITTÉS 2006: 34). Szótártól függően ebben a rubrikában szerepelhet még rövid, informatív etimológiai megjegyzés is (forrásnyelv vagy nyelvcsalád, a legkorábbi változat formája és megjelenési időpontja vagy periódusa, alaki és jelentésbeli változások, a legkorábbi ismert forrás, ugyanabból az alapformából származó szavak stb.).

c) A jelentéseket értelmező rész nem véletlenszerű halmazban, hanem meghatározott sorrendben és hálózatszerű jelentésblokkokban rendezi el a lemmáról rendelkezésre álló adatokat. „A szócikk a jelentéseket többnyire azok tartalmi kapcsolata, ritkábban az időrend szerint adja meg. A jelentésszerkezet szerinti elrendezésben a jelentések logikai rendben követik egymást: ez a struktúra tükrözi a jelentések alá-fölé rendeltségi viszonyait, a jellemző, gyakori jelentés rendszerint megelőzi a kevésbé jellemzőt, kevésbé gyakrit, általában a konkrétól haladunk az elvont felé, az általánosan elterjedtől a rétegnyelvi felé, a semlegestől a stílusir minősítésre szoruló felé.” (ITTÉS 2006: 35). A jelentésblokkokon belül a jelentés-értelmezés lehet magyarázó jellegű meghatározás (esetleges jelentésmegszorítást, jelentéskiterjesztést, valamilyen pragmatikai kötöttséget

jelző elemekkel bővítve), de történhet rokon értelmű szavakkal is. Fontos szempont, hogy az értelmezett szó és az értelmezés szófajilag megfeleljen egymásnak, továbbá, hogy a jelentésdefiníció lehetőleg vegye figyelembe a *genus proximum* és a *differentia specifica* logikai kapcsolatát. TOLCSVAI NAGY GÁBOR (é. n.: 8) arra hívja fel a figyelmet, hogy a mikrostruktúra szemantikai szerkezete, vagyis a jelentés leírása általában „nagyfokú jelentéssematizálásra törekszik, vagyis az erősen hasonló jelentéseket hajlamos egy kategóriaként meghatározott lexikográfiai jelentés alá besorolni, pontosabban a szótár használójára bízva, hogy a kis különbségű jelentéseket a megadott sematikusabb kategóriákba besorolja”.

d) Voltaire (1877–1885, t. 40, 1880: 502) A Francia Akadémia Szótára [Dictionnaire de l'Académie française] kapcsán tett szellemes mondása óta tudjuk, hogy az idézetek nélküli szótár olyan, mint egy csontváz [„un dictionnaire sans citation est un squelette”]. Fontos része tehát a szótáraknak a jelentéseket szemléltető rész, ami illusztrálja, pontosítja, árnyalja a szó használati körét. Ez történhet a szótárszerkesztő által készített példamondatokkal, vagy irodalmi és egyéb korpuszokból származó, jól megválasztott idézetekkel. Mindkét esetben kerülni kell a túlságosan hosszú, körülményes példamondatok használatát. A szerkesztői példa mindig a szó azon használatát mutatja be, amely megfelel egy adott korszak általános nyelvhasználatának. Az idézet ezzel szemben egy személyes használatot emel ki, ami egyúttal kulturális referencia, és így a szó használatának egy másik dimenzióját képviseli. A két típus jól megférhet egymás mellett ugyanabban a szótárban.

e) Az önálló szócikkeket gyakran szócikkvégi utalások zárják (szinonimákra, önálló címszókra, származékokra), és külön utaló szócikkek is segítik a szótár használóját. Előfordul utalás a szócikk belsejében is (szinonimákra, antonimákra, homonimákra, mezőösszefüggésekre). Ez utóbbi például nagyon jellemző a francia analogikus szótárakra [*dictionnaires analogiques*].

A fent részletezett kérdésekben hozott döntéseket nyugodtan nevezhetjük tehát fontos kodifikáló tevékenységnek. E ténykedése közben persze a lexikográfus széles körben merít az elődei által szerkesztett és a norma tekintélyét képviselő szótárakból, újabban már digitális adatbázisokból, szövegtörzsek, szövegtörzsek, különböző internetes forrásokból, amelyeknek adatait ellenőrzi, kiegészíti, naprakésszé teszi, valamint szembesíti a végbement nyelvi változásokkal és az aktuális, valós nyelvhasználattal. E folyamat sikeres véghezviteléhez a lexikográfusnak jelentős kompromisszumkészségről is tanúbizonyságot kell tennie. A szótár ugyanis olyan fogyasztási eszköz, amelynek „előállítását”, megszerkesztését konszenzust igényel. A lexikográfus előtt álló kihívás tehát kettős: ki kell elégítenie egy adott nyelvhasználó közösség konkrét lexikográfiai igényeit és egyúttal a nyelvtudomány szakmai szempontjait is.

5. A frazeológia és a szótár viszonya. Míg a szavak szótári leírásának elmélete és gyakorlata az egyes nyelvek által támasztott specifikumokkal is elég standard módon szabályozottnak mondható, addig az idiomatikus egységek (szólások, helyzetmondatok, közmondások) kezelése az egynyelvű értelmező szótárakban, de a kétynyelvű szótárakban is nehézséget okoz, gyakran rendkívül esetleges, helyenként hiányzik is. Mi lehet ennek az oka?

A Kr. e. 2. század óta folyik vita arról, hogy milyen jelentősége van a nyelvben a szabálytalanságnak. Kissé leegyszerűsítve a dolgot, az analógia elméletének hívei azt hangoztatják, hogy a nyelvi jelenségek alapján véve szabályosak, és csak kivételesen szabálytalanok. Az anomáliát hirdetők szerint viszont a nyelvekben a szabálytalanságok, kivételek nagyobb szerepet kapnak, mint a szabályszerűségek. Ma már egyre több nyelvész számol le azzal az illúzióval, hogy a nyelvben – így a szókincsben is – minden szabályos, rendszerszerű. „Ugyanazon a nyelven belül mindazok a szavak, amelyek rokon fogalmakat fejeznek ki, kölcsönösen korlátozzák egymást” – állította például FERDINAND DE SAUSSURE (1997: 136). Ez az állítása azonban egy kontúros, jól lehatárolható szókincs délibábját villantja föl, holott annak a határai többnyire elmosódottak, és folyamatos mozgásban vannak. A szókincs – főleg az idegen nyelveket tanulóknak – BLOOMFIELD szerint maga a szabálytalanság (BLOOMFIELD 1970: 257), igen gyakran nem komponálható, kombinálható előre látható módon, hanem leginkább labirintusszerűen és kaotikusan idiomatikus. Anyanyelvünkön mintegy 10–15 évbe is beletelik, amíg megszöjűk a magunk „Ariadné fonalát”, melynek segítségével minden nehézség nélkül és oly magabiztosan igazodunk el a szókincs labirintusában, hogy végül már nem is érezzük, hogy labirintusban mozgunk. Ha azonban egy másik nyelv nem kevésbé bonyolult és szerteágazó útvesztőjébe tévedünk, kudarcaink, tapogatózásaink gyorsan rádöbbennek bennünket arra, hogy Ariadné fonalunk itt mit sem ér, és hogy mindent előlről kezdve új fonalat kell szőnünk. Hogy is lehetne ez másképp? A szókincs – és azon belül is kiváltképp a frazeológia – a nyelvek legantropomorfabb része, ez áll legközelebb a körülöttünk folyamatosan változó élethez, világhoz. Ne lepődjünk meg tehát azon, hogy annak alkotóelemei igencsak egyediek, vagy ha úgy tetszik: idiomatikusak, összessége pedig kaotikusnak tűnő, és így szótári leírásuk sem triviális.

Az analógia hívei, a szélsőségesen purista vagy éppen a mindent rendszerbe tuszkolni akaró nyelvészek számára persze a szókincs eme áttekinthetetlen volta mindig is botrányosan elviselhetetlen volt. A többség számára a legutóbbi időkig egyetlen megoldás létezett: karanténba zárni az idiomatikus elemeket, azaz minden olyan jelenséget, ami így vagy úgy kilóg a rendszerből, hogy azután az úgy-mond „igazi” nyelvvel foglalkozhassanak. Ezzel a karanténba zárással, perifériára szorítással azonban valójában megfosztották magukat attól, hogy vizsgálataik a valódi nyelvi realitásra, azaz annak alapvetően idiomatikus jellegére irányuljanak. E nyelvéleírési módozatnak egyik negatív eredménye nem lehetett más, mint hogy nem tudta kielégíteni a nyelvvoktatás vagy éppen a fordítás által megkívánt valós elméleti és gyakorlati igényeket. Pedig a nyelvtanulási és fordítási folyamatban gyakran minden más, azaz – FRANZ JOSEF HAUSMANN nyomán tágan értelmezve a fogalmat – szinte „minden idiomatikus” (HAUSMANN 1997).

A szavak szabad és korlátlan, de értelmes kombinációjával szemben idiomatikusnak tekinthető és tekintendő a kötöttségek, megszorítások, szintagmatikus preferenciák mindenféle típusa. Még ha banálisnak hangzik is, nem árt ismételtlen leszögezni: anyanyelvünk és az elsajátítandó nyelv között – még rokon nyelvek esetében is – sokkal inkább a párhuzamosság lesz a kivételes, mint a másság, azaz az idiomaticitás. Általánosabb síkra emelve e kijelentést: az idiomaticitás

távrolról sem a nyelvek és a nyelvtanulás perifériájára tartozó jelenség. Az maga a nyelv, annak éltető ereje és a jó nyelvtudás kulcsa. Ezért kell hát az idiomatikus elemek differenciáltabb kezelésére az egy- és kétnyelvű szótáraknak is nagyobb figyelmet fordítaniuk.

6. A két- és többnyelvű szótár mint a nyelvek közötti interkulturális híd.

A legarchaikusabb és a legelszigeteltebb civilizációk kivételével a nyelvek és kultúrák közötti kommunikációt biztosító fordítás nagyon régóta fontos szerepet tölt be a mindennapi életben. A nyugati civilizációban ez leginkább a reneszánsz óta érzékelhető. A jelentéseket és kulturális tartalmakat közvetítő nyelvi és kommunikációs eszközök között kitüntetett szerep jutott a két- és többnyelvű szótáraknak. Manapság a Calepinus-féle többnyelvű szótárak ritkák, azok elsősorban a különféle szakterminológiákra jellemzőek (pl. hétnyelvű sportszótár).

Az egy- és kétnyelvű szótárakat összehasonlítva azt látjuk, hogy a mai, többnyire már korpuszalapú kétnyelvű szótárak a címszólista összeállításában vagy a mikrostruktúra felépítésében az egynyelvű szótárakhoz hasonlóan gyakorlati szempontokat is figyelembe vesznek. A legnagyobb különbség nem a makrostruktúrában, hanem a mikrostruktúrában, a szócikkekben belül jelentkezik. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, jegyezzük meg, hogy a kétnyelvű szótár elhagy bizonyos, az egynyelvűekben fontos és megszokott, de a kétnyelvű számára irreleváns információkat, úgymint például az etimológiai utalásokat, az irodalmi idézeteket. Az egynyelvű szótár mikrostruktúrájának szemantikai definíciós elemét pedig az „ekvivalens” vagy „fordítás” elemmel helyettesíti. Az egynyelvű értelmező szótár analitikus, konceptuális szempontját felváltja a kétnyelvű szótár kontrasztív megközelítése, ami adott két nyelv lexikális és szemantikai különbségeinek bemutatását tűzi ki célul a szükségszerűen kompromisszumos megoldásokat is tartalmazó ekvivalenseken, fordításokon keresztül. A monoszemikus címszavak esetében egy-egy lexikális ekvivalens jelenik meg, a poliszemikus címszavaknál értelemszerűen több. Ez utóbbi esetben az egység már nem is a címszó, hanem annak egy-egy szemantikai aspektusa. A kétnyelvű szótárakban valóban „fordítási alapegységekről” beszélhetünk. Ez magyarázza, hogy egy 60 000 címszót tartalmazó kétnyelvű szótár akár több százezer fordítási egységet, ekvivalenst is tartalmazhat. Ezek vonatkozhatnak magának a címszónak a jelentéseire, de annak kötött, szupralexikális kombinációs lehetőségeire, vagyis a kollokációkra, szólásokra, közmondásokra és a reáliákra is.

Ez utóbbiak, azaz a nyelvfüggő kulturális tartalmak, sztereotípiák a lefordíthatatlanság *par excellence* területei. Itt ekvivalens, fordítás helyett gyakran csupán külön jelek között megadott értelmezés, körülírás lehetséges. A frazeológiai elemek okozta nehézségekkel kapcsolatban elevenítsük fel Marcel Proust véleményét, amelyet az angol műkritikus, szociológus, JOHN RUSKIN Az amiens-i Biblia (1884) című művének francia fordításában így fogalmazott meg (RUSKIN 1904: 299–300, 4. jegyzet): „...egy nagy író művei az egyetlen olyan szótár, amelyben bizonyossággal lehet ellenőrizni az általa használt kifejezések jelentését” [„...les ouvrages d’un grand écrivain sont le seul dictionnaire où l’on puisse contrôler avec certitude le sens des expressions qu’il emploie”].

6.1. Hamis kétnyelvű szótárak. Érdeemes röviden jelezni, hogy léteznek a gyakran már a címükben vagy alcímükben is kétnyelvű szótár látszatát keltő, valójában azonban egynyelvű gyűjtemények, amiket „hamis kétnyelvű” vagy „rejtett kétnyelvű” szótáraknak is lehetne nevezni. Ezek fő célja, hogy a „virtuális használó által feltehetően ismeretlen” elv alapján, a mindennapi szókincs segítségével mutassák be, értelmezzék a kiinduló oldal szókincsét. Ilyennek tekinthetők például a szlengszótárak (KÖVECSÉS 1998), a régi, ritka, a mai szótárakból eltűnt szavak szótára (KISS szerk. 2012; EÖRY–KISS–KÖHLER szerk. 2018), a regionális változatok szótára (ÚMTsz.; KISS szerk. 2014) vagy az ún. „magyarító szótárak” (TÓTFALUSI 2011).

E gondolatmenetet lezárandó megállapítható, hogy ha a fordítókat a különböző nyelvek és kultúrák közötti „révészeknek” tekinthetjük, a kétnyelvű szótárak lexikográfusainak megnevezésére leginkább a „pontifex”, hídépítő szó kínálkozik.

7. Papíralapú szótár, digitális szótár, online szótár, internet. Napjaink talán legizgalmasabb lexikográfiai kérdése a papírszótár és a digitális és/vagy online szótárak dichotómiája. Ez látszólag egyszerű materiális kérdés, valójában azonban többről van szó, mint hogy a szótárban található információk milyen fizikális adathordozón – papíron, DVD-n vagy éppen interneten – találhatók és jutnak el a használóhoz.

A számítástechnika rohamos fejlődésével az 1990-es évektől kezdve eleinte CD-n, majd DVD-n, később már az interneten is megjelentek a nemzeti szótár-irodalmak nagy klasszikusainak digitális, pontosabban inkább csak digitalizált változatai. Ilyen volt például Franciaországban ÉMILE LITTRÉ 1863 és 1877 között készült nagyszótára (Net1), amely JEAN D’ORMESSON nemrég elhunyt francia akadémikus szerint „...legenda, ... kincs, ... regény, a francia nyelv regénye” [„...une légende, un trésor ... un roman, le roman de la langue française”]. Magyar viszonylatban a CZUCZOR–FOGARASI-szótár első pdf-es változata (Net2) vagy a Régi magyar szólások és közmondások (Net3) említhetők. Ezek tehát meglévő, régi szótárak beszkenelt, pdf-esített változatai voltak, amelyek nem változtatták meg a szótár eredeti szerkezetét, ugyanakkor a használó számára új lehetőségeket kínáltak (például gyors keresés, információk kivágása, másolása). A CZUCZOR–FOGARASI-szótárnak az Arcanum Digitális Tudománytárban később megjelent változata (Net4) vagy az ugyanott elérhető A magyar nyelv értelmező szótára (Net5) immár a digitalizáció előnyeit sokkal jobban kihasználó, azokat magasabb szintre emelő formában férhető hozzá.

A manapság online formában szabadon vagy előfizetéssel elérhető digitális szótárak már nem a papíralapú szótárak digitalizált másolatai, hanem önálló, a betűrend szolgáltatása alól felszabadított, strukturált szöveg és információ létrehozására és megosztására, valamint kereszthivatkozások kezelésére alkalmas, xml és korpuszalapú, rugalmasan bővíthető, naprakész állapotban tartható lexikográfiai produktumok. (Ezekről részletesebben l. pl. CSENGERY–ITTZÉS szerk. 2002; GAÁL 2016; ITTZÉS 2012; PAJZS 1990, 2007; PRÓSZÉKY–OLASZY–VÁRADI 2006; PRÓSZÉKY 2011.)

Tovább szöve a gondolatot, az is kijelenthető talán, hogy a ma a világhálón működő hatékony keresőmotoroknak (pl. Google) köszönhetően maga az internet is egy hatalmas digitális szótárnak fogható fel, amelyben a felhasználók bármely

szóról tekintélyes mennyiségű, különböző típusú és folyton bővülő információ-halmazt kaphatnak hihetetlen gyorsan. És ha már az interneten vagyunk, említsük meg az ingyenes, az internetes felhasználók által folyamatosan épített és gazdagított, igen sikeres közösségi Wikiszótárt is. Mindkettőt az a szemrehányás szokta érni, hogy az állandó fejlesztések ellenére a pontosság és a megbízhatóság nem tartozik a fő erényeik közé, továbbá sütik formájában kéretlen kereskedelmi reklám, esetleg ideológiai propaganda is rájuk telepedhet. Még ha jogos is ez a kritika, tény, hogy napjainkra megkerülhetlenné váltak. De miért ne férhetne meg az interneten egymás mellett a két szép új világ: egyrészt a megbízható, szakemberek által szerkesztett klasszikus szótárak digitalizált és digitális/online változatai (pl. A magyar nyelv értelmező szótára [Net5], A magyar nyelv nagyszótára [Net6]), másrészt pedig a felhasználók által szerkesztett, amúgy egyre megbízhatóbb, interaktív közösségi Wikiszótár?

Az persze igaz, hogy a hagyományos papíralapú szótárak nagyobb teret engednek a szókincs labirintusában tett intellektuális kalandozásoknak, váratlan lexikai felfedezéseknek, már csak annak köszönhetően is, hogy a betűrend miatt a szavak sokszor véletlenül és illogikus módon kerülhetnek egymás mellé. Nem mintha az elektronikus szótárak nem nyújtanának lehetőséget hasonló kalandozásokra, sőt. De a hipertext nyújtotta, kétséget kizáróan túlságosan csábító, struktúrálatlan ide-oda ugrálások akár frusztrációt okozó káoszhoz is vezethetnek. Ezzel szemben egy gondosan megszerkesztett, egyszerre vizuális, palpábilis és olfaktív esztétikai élményt is nyújtani tudó szótár spontán, szabad lapozgatása maradandóbb és mélyrehatóbb intellektuális benyomást hagyhat a használatban, már ha erre ideje van a mai rohanó világban. Ha tehát az élvezkedő lapozgatást felcseréljük a gazdaságosabb klikkelésre, akkor az egerünk valószínűleg gyorsabban köti össze a lexikai információkat, mint az emberi agy hagyományosan analógiás gondolatátársítási folyamata. (Bár ez sem biztos, ha a rendszeresen felugró bosszantó internetes hirdetésekre, sütikre gondolunk.) Ez a gyorsaság persze csábító, nagy könnyebbséget jelenthet a használatnak, de egyben megfosztja vagy megfoszthatja a gyakran meglepetésszerű, kiszámíthatatlan szellemi gazdagodás átélésétől.

Az viszont kétségtelen, hogy az új technológia által a szótár megszokott, írott szövegéhez más elemek, jelrendszerek is hozzákapcsolhatóvá váltak, amelyeknek a lexikográfiain kívül jelentős pedagógia haszna is van. Gondoljunk csak arra, hogy például a lemmák helyes kiejtését az API átírási jelei mellett már természetes emberi hangon vagy beszéd szintetizátor által létrehozott változatban (választhatóan férfi vagy női hangon) is meghallgathatjuk, idézeteket lehet felolvastatni a lemmával kapcsolatban, multimédiás elemeket lehet segítségül hívni az értelmezésekhez. Ezek a lehetőségek már bizonyították életképességüket, hasznosságukat az egynyelvű okosszótárakban. Elterjedésük a kétynyelvű szótárakban jelentős pedagógiai áttörést jelentene.

Mindezek alapján, noha nem könnyű és nem sok értelme van, de a metalexikográfusok mégis össze szokták hasonlítani a hagyományos, papíralapú és a digitális szótárakat.

A papíralapú változat mellett szokták felhozni annak lehetőségét, hogy a nemzeti kulturális örökség egy részét birtokolhatjuk a könyvtárunkban,

a fizikai kontaktus örömét (a papír illata, tapintása stb.), az azonnali, internet-független használat lehetőségét, az intellektuális kalandozások, váratlan lexikai felfedezések esélyét, valamint a kiadói szerkesztőségek minőségi munkáját (ez utóbbi persze a nagy kiadók internetes szótáira is igaz).

A digitális változat mellett szól a gazdaságos helykihasználás (nem kell a méretekkel, kötetszámokkal, súlyokkal bajlódni); a keresés gyorsasága, hatékonysága (főleg többkötetes szótárak esetében); a rugalmasság, bővíthetőség, a folyamatos naprakész változatok megléte (a szótár szerkesztői például akár valós időben azt is nyomon követhetik, hogy a használók mit keresnek a szótárban, mi az, ami nincs benne és feltétlenül regisztrálandó); a funkcionalitás (hipertext funkció, szócikkek, szócikkrészek kivágása-bemásolása); az olvashatóságot növelő megoldások (például színes betűk használata a lemma vagy a fontosabb szegmensek kiemelésére, különféle jelek, szimbólumok, ún. bóják (*balises*) alkalmazása, ami megkönnyíti a szemnek a mikrostruktúrában az eligazodást); a jelentős hozzáadott pedagógiai érték (hangos szótár, multimédiás elemek) stb. És még egy gondolat a digitális változatokhoz. Vajon mi a helyzet az azokkal kapcsolatban többek által felvetett tartósság kérdésével? Igaz ugyan, hogy könyvtárak leéghetnek, de CALEPINUS szótárainak számtalan példánya több mint ötszáz év után is fennmaradt. Ismerte a fizikai hordozók és az informatikai rendszerek sérülékenységet (egyre gyakoribb kibertámadások, vírusok stb.), vajon a mostani nyelvtchnológiai produktumok megmaradnak-e ötszáz évig? Nem tudhatjuk, de maga az a tény, hogy mindennek tudatában vagyunk, valószínűsítheti, hogy a megoldásokat is előbb-utóbb megtalálják a szakemberek.

Valójában a jövő fogja eldönteni, ha már nem döntötte el (az egyetemi hallgatók szótárhasználati szokásait nézve a verseny már eldőlni látszik az okosszótárak javára), hogy melyik típus kerül ki győztesen ebből a versenyből. Úgy tűnik, hogy a használó igényeit pillanatnyilag egyfajta szótár – legyen az papíralapú, annak digitalizált változata vagy digitális/online, esetleg interaktív szótár – voltaképpen nem elégítheti ki. Ahogy évszázadok óta, a szótár nyilvánvalóan ma is a tudás terjesztésének egyik legfontosabb eszköze. Akár hagyományos papíralapú, akár okostechnológián alapuló változatban használjuk azt, minden jel arra mutat, hogy a szótár előtt további szép jövő áll. Aki pedig szereti a szótárakat, az azokat minden formájában szereti.

8. Összegzés. E néhány általános gondolat felvázolása után arra a kérdésre is választ kaphattunk, hogy mi a lexikográfus társadalmi szerepe. A lexikográfus, aki munkájánál fogva óhatatlanul egyszerre nyelvész, grammatikus, terminológus, történetész, szociológus is, adott nyelv szavainak, kifejezéseinek türelmes számbavételét, leírását, elemzését tűzi ki célul, hogy azok eredményét azután egy szótárnak nevezett könyvben bocsáthassa nyelvközösségének rendelkezésére. E vállalkozása természetesen mindig szükségszerűen befejezetlen és szubjektív. Jól tudjuk: egy szótár írását nem lehet befejezni, csak abbahagyni. Ám e művek minden hiányosságuk ellenére mégiscsak egy megközelítőleg teljes és viszonylag kiegyensúlyozott képet tudnak nyújtani a szótárhasználóknak nyelvük mindenkori normatív állapotáról és használati tendenciáiról. A szótárírás folytonos kompromisszumke-

resés. A lexikográfus nem akar, nem akarhat követendő nyelvi normákat előírni, munkája által azonban elkerülhetetlenül hozzájárul azok alakításához. A domináns szó- és kifejezőkészlet, nyelvhasználat bemutatása által ugyanis részt vesz annak legitimációjában, elterjesztésében, a jövő normájának formálásában.

A lexikográfus feladata az is, hogy csökkentse a beszélők nyelvhasználati bizonytalanságát, nyelvi hiányosságait. Ennek érdekében meg kell tudni határozni és ki is kell tudni elégíteni szótára jövőbeni használóinak igényeit. Ismernie kell megcélzott közönségének szótárhasználói képességeit, nevezetesen, hogy a használók mit keresnek a szótárban, hogyan kapnak válaszokat a kérdéseikre. Ennek ismeretében tud csak felhasználóbarát szótárt készíteni, amely elősegíti a jobb megértést és összetartozást az egy nyelvközösségen belüli különböző társadalmi csoportok vagy a területileg elkülönült csoportok között (például határon túli magyarok, frankofónia).

Akárcsak az egykori felfedezők, kartográfusok, a lexikográfus is folyamatosan tájékozódik, nyitott szemmel és füllel jár, megfigyel, adatokat gyűjt, hogy elkészítse egy nyelv minél pontosabb, részletesebb szóhasználati térképét. Úgy is mondhatnánk, hogy érzékeli a szavak által keltett visszhangokat, hogy azután azokat betűvel leírhasssa, szótárában megörökíthesse. Egyszóval a lexikográfus a nyelv radarja. Munkájának gyümölcse, a szótár pedig végtelen öröm forrása – és remélhetőleg nem csak neki.

Kulcsszók: lexikográfia, metalexikográfia, szótárkészítés.

Hivatkozott irodalom

- BÁRDOSI VILMOS 2018. A modern francia lexikográfia megalapítói: Pierre Larousse és Paul Robert. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *Pierre Larousse 200 – Le Petit Robert 50. A modern francia lexikográfia két neves évfordulója*. Lexikográfiai füzetek 9. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 23–34.
- BLOOMFIELD, LEONARD 1970. *Le langage*. Payot, Paris.
- BOISSIÈRE, PRUDENCE 1862. *Dictionnaire analogique de la langue française*. Larousse, Paris.
- BOISTE, PIERRE-CLAUDE-VICTOR 1800. *Dictionnaire universel de la langue française*. Desray, Paris.
- CATHELINÉAU, PIERRE-CHRISTOPHE 2006. Le fou et le professeur. In: BERGÈS-BOUNES, MARIKA éd., *La culture des surdoués?* Les dossiers du JFP. ERES, Toulouse. 89. <https://www.cairn.info/la-culture-des-surdoues--2749206677.htm-page-89.htm> (2017. 10. 17.)
- CSENGERY KINGA – ITTÉZS NÓRA szerk. 2002. *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- DANTZIG, CHARLES 2005. *Dictionnaire égoïste de la littérature française*. Bernard Grasset, Paris.
- DUHAMEL, GEORGES 1933. *Le Notaire du Havre*. Mercure de France, Paris.

- EÖRY VILMA – KISS GÁBOR – KÖHLER KLÁRA szerk. 2018. *Magyar szókincsbővítő diák-szótár. 2000 régi, ritka, kevésbé ismert szó és szójelentés magyarázata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FRANCE, ANATOLE 1921. *La Vie littéraire*. 2e série. Calmann-Lévy, Paris. 275–283. [http://\[-\]gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k202660v](http://[-]gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k202660v) (2017. 10. 17).
- GAÁL PÉTER 2016. *Online szótárak és használók. Onlineszótár-használati kutatások, online szótárak értékelési és minősítési szempontjai*. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. [https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15901/gaal-\[-\]peter-phd-2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15901/gaal-[-]peter-phd-2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y) (2017. 10. 17).
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF 1997. Tout est idiomatique dans les langues. In: MARTINS-BALTAR, MICHEL éd., *La Locution, entre langue et usages. Actes du colloque international organisé par l'École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud, novembre 1994. Fontenay / Saint-Cloud*. ENS Éditions Fontenay, Saint-Cloud. 277–290.
- HORVÁTH KRISZTINA 2018. Az írók és a szótárak. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *Pierre Larousse 200 – Le Petit Robert 50. A modern francia lexikográfia két neves évfordulója*. Lexikográfiai füzetek 9. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 75–89.
- ITTZÉS NÓRA 2006. Tájékoztató a szótár szerkesztési elveiről, szerkezetéről és használatának módjáról. In: ITTZÉS NÓRA főszerk., *A magyar nyelv nagyszótára* 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 23–50.
- ITTZÉS NÓRA 2012. Nyelvhasználat és szótári ábrázolás viszonya a korpuszalapú szótárban. *Magyar Nyelvőr* 136: 390–394.
- KISS GÁBOR főszerk. 2012. *Régi szavak szótára. Kihalt, elfeledett és kiveszőben lévő szavak, szóalakok és szójelentések magyarázata*. A magyar nyelv kézikönyvei 25. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KISS GÁBOR szerk. 2014. *Kis magyar tájszótár. 5800 népies és tájnyelvi szó magyarázata*. Az ékeesszólás kiskönyvtára 31. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1933. Használati utasítás. In: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ szerk., *A Pesti Hírlap nyelvőre*. Légrády Testvérek, Budapest.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1971. Szótárat lapozgatok... In: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 87.
- KÖVECSÉS ZOLTÁN 1998. *Magyar szlengszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–. Főszerk. ITTZÉS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–.
- PAJZS JÚLIA 1990. *Számítógép és lexikográfia*. Linguistica Series A. Studia et Dissertationes 4. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- PAJZS JÚLIA 2007. A jövő szótára és a magyar számítógépes lexikográfia. In: MAGAY TAMÁS szerk., *Félmúlt és közeljövő*. Lexikográfiai füzetek 3. Akadémiai Kiadó, Budapest. 171–188.
- PÉCHOIN, DANIEL éd. 1991. *Thésaurus Larousse. Des idées aux mots, des mots aux idées*. Larousse, Paris.
- PÓRA FERENC 1907. *A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve*. Athenaeum Irod. és Nyomdai Rt., Budapest.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 2011. *A nyelvtudomány hatása napjaink lexikográfiájára*. [http://\[-\]mta.hu/data/cikk/12/90/70/cikk_129070/Proszeky_MTA_2011-11-08.pdf](http://[-]mta.hu/data/cikk/12/90/70/cikk_129070/Proszeky_MTA_2011-11-08.pdf) (2017. 10. 17).

- PRÓSZÉKY GÁBOR – OLASZY GÁBOR – VÁRADI TAMÁS 2006. Nyelvtchnológia. In: KIEFER FERENC főszerk., *A magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 746–767.
- PRUVOST, JEAN 2006. *Les dictionnaires français outils d'une langue et d'une culture*. Collection „L'Essentiel français”. Ophrys, Paris.
- PRUVOST, JEAN 2014. *Le dico des dictionnaires. Histoires et anecdotes*. JC Lattès, Paris.
- REY, ALAIN 2018. *Hommage aux mots. L'intelligence des dictionnaires*. Hermann Éditeurs, Paris.
- ROGET, PETER MARK 1852/1982. LLOYD, SUSAN M. ed., *Roget's Thesaurus*. Longman Group Limited, Burnt Mill, Harlow, Essex.
- RUSKIN, JOHN 1904. *La Bible d'Amiens*. Traduction, notes et préface par Marcel Proust. Mercure de France, Paris. [https://fr.wikisource.org/wiki/Livre:Ruskin_-_La_\[-\]Bible_d%2E%80%99Amiens.djvu](https://fr.wikisource.org/wiki/Livre:Ruskin_-_La_[-]Bible_d%2E%80%99Amiens.djvu) (2019. 01. 06).
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR [é. n.]. Szótártani szemantikai kérdések kognitív szempontból. http://old.mta.hu/data/cikk/12/90/69/cikk_129069/SzotarMTA_tng.pdf (2019. 01. 06).
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2011. *Magyarító szótár. Idegen szavak magyarul*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VILLERS, MARIE-ÉVA DE 2006. *Profession lexicographe*. Les Presses de l'Université de Montréal, Montréal.
- VOLTAIRE 1877–1885. *Œuvres complètes de Voltaire*. Nouvelle édition. Garnier Frères, Paris.

Internetes hivatkozások

- Net1 = <http://littre.reverso.net/dictionnaire-francais> és <https://www.littre.org> (2019. 01. 06).
- Net2 = <http://mek.oszk.hu/05800/05887/pdf> (2019. 01. 06).
- Net3 = <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/index.html> (2019. 01. 06).
- Net4 = [https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-\[-\]szotara-czuczorfogarasi-55BEC](https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-[-]szotara-czuczorfogarasi-55BEC) (2019. 01. 06).
- Net5 = [https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-\[-\]ertelmezo-szotara-1BE8B](https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-[-]ertelmezo-szotara-1BE8B) (2019. 01. 06).
- Net6 = <http://nagyszotar.nytud.hu/index.html> (2019. 01. 06).

Reflections on lexicography

A dictionary, just like the Bible, can be called the book of books, the number one book of the language of each nation. Anatole France is often quoted as saying “a dictionary is the whole universe in alphabetical order”, a book that contains all other books: you just have to retrieve them. Its author, the lexicographer, plays an important social role by inevitably contributing to the emergence and development of linguistic norms, even though he does not want to set norms, and should not even be expected to do so. By presenting the dominant stock of words and expressions, the dominant use of

the given language, he participates in its legitimization, dissemination, and the formation of future linguistic norms. Bilingual and multilingual dictionaries that contain plenty of language-dependent cultural stereotypes, on the other hand, can be seen as a kind of intercultural bridge between and across languages. The paper sketches the major challenges of a lexicographer's work, the organisation of the micro- and macrocosmos of a dictionary, including the difficulties it involves, and also digresses to a comparison of printed and digital/online dictionaries.

Keywords: theoretical lexicography, practical lexicography, dictionary making.

BÁRDOSI VILMOS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem